

Oybek Kh. SOTVOLDIYEV,
Head of the Translations Department
Imam Maturidi International
Scientific Research Center.
11, A.Kadiri, Tashkent,
100011, Uzbekistan.
E-mail: oybeksaydali1996@gmail.com

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2022/4/11

VIII–IX АСРЛАРДА АББОСИЙЛАР ДАВЛАТИДАГИ ИЖТИМОИЙ-МАДАНИЙ МУҲИТ

SOCIO-CULTURAL ENVIRONMENT IN THE ABBASID STATE IN THE VIII–IX CENTURIES

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ СРЕДА В ГОСУДАРСТВЕ АББАСИДОВ В VIII–IX ВВ.

КИРИШ

Юртимизда ислом тарихи ва маданиятини ўрганиш муҳим аҳамият касб этаётган бир даврда мазкур тарихнинг муҳим қисмларидан бири бўлган аббосийлар даври (750–1258) тарихини ўрганиш долзарб вазифа ҳисобланади. Зеро, аббосийлар узоқ вақт давомида мусулмон оламининг катта қисми устидан ҳукмронлик қилиб келганлар. Аббосийларлар ҳукмронлигининг илк даврида Мовароуннахр ҳудудлари ҳам ушбу давлат таркибида бўлган. Ўз навбатида, марказий осийлик олимлар IX асрда аббосийлар давлатида бошланган мусулмон ренессансига катта ҳисса қўшганлар.

Ислом тарихида беш аср давом этган аббосийлар даври бир неча босқичларга бўлиб ўрганилади. Хусусан, аббосийлар тарихининг биринчи босқичи – кучли аббосийлар даври (750–861) деб аталади. Бу даврда Абул Аббос Саффоҳ (750–754), Абу Жаъфар Мансур (754–775), Маҳдий (775–785), Ҳодий (785–786), Ҳорун ар-Рашид (786–809), Амин (809–813), Маъмун (813–833), Мўътасим (833–842), Восиқ (842–847) ва Мутаваккил (847–861) сингари халифалар ҳукмронлик қилган. Мазкур даврнинг муҳим тарихий жиҳати аббосийлар давлатининг тўлиқ шаклланиб, ўз тараққиётининг чўққисига чиққани ҳисобланади. Шу билан бирга, айна даврда аббосийлар давлати таркибидаги баъзи ҳудудлар халифаликдан ажралиб, мустақил бўлишга эришган.

Аббосийлар давлатининг биринчи халифаси Абул Аббос Саффоҳ даврида нисбатан катта ўзгаришлар бўлмади. 754 йилда унинг ўрнига укаси Мансур тахтга ўтирди. Янги давлатнинг қурилиши айнан Мансур даврида ниҳоясига етди ва у 762 йилда пойтахтни ўзи асос солган Бағдод шаҳрига кўчирди. Мансурдан кейин Маҳдий ва Ҳодий бирин-кетин халифа бўлдилар. Аббосийлар давлати Мансурнинг набираси Ҳорун ар-Рашид даврида ўз тараққиётининг чўққисига кўтарилди. Ҳорун ар-Рашид давлатининг юксалишида асли балхлик бўлган бармакийлар хонадонининг хизмати катта бўлди. Бу оиладан етишиб чиққан Яҳё Бармакий ва унинг икки ўғли аббосийлар давлатида 17 йил вазирлик қилган (Роғиб Саржоний, 2007).

Амин, Маъмун ва Мўътасим давлат бошқарувида Ҳорун ар-Рашиднинг йўлини давом эттирдилар. Мўътасимнинг онаси Ҳорун ар-Рашиднинг туркий жорияларидан бири бўлгани сабабли у кейинчалик туркий қабила вакиллари-дан иборат махсус ҳарбий қўшин тузишга эришди. У туркийларни давлат бошқарувидаги муҳим лавозимларга тайинлади. Ушбу ҳарбий кучнинг Бағдодда жойлашгани кейинчалик баъзи тартибсизликларни келтириб чиқарди. Шу боис Самарро номли янги пойтахт шаҳарга асос солинди ва марказий бошқарув ўша ерга кўчирилди. Унинг ўрнига тахтга ўтирган ўғли Восиқ даврида туркий зобитлар ҳарбий ишлар билан бир қаторда, бошқарув ишларида ҳам кучли таъсирга эга бўлдилар.

Халифалик ҳудудининг катталиги, марказий бошқарувнинг тобора кучсизланиши, турли ҳудудлардаги маҳаллий амирларнинг ҳокимияти кучайиши туфайли аста-секин аббосийлар давлати таркибидан мустақил давлатлар ажралиб чиқа бошлади. 756 йилдаёқ илк мустақил давлат Андалусияда умавий шаҳзода Абдурахмон ибн Муовия (756–788) томонидан барпо этилди. Шундан сўнг 758 йилда маркази Сижилмоса шаҳри бўлган хорижийларнинг Мидрорийлар давлати, 777 йилда Жазоир ғарбида яна бир хорижийларнинг Рустамийлар давлати, 788 йилда эса Фас (Марокаш)да зайдий шиалардан бўлган идрийсийлар давлати юзага келди. Мағриб ҳудудида шу тарика маълум мазҳаб асосидаги давлатлар қарор топар экан, Тунисда аглабийлар (800–909), Хуросон ва Мовароуннахрда эса, тоҳирийлар (821–873) ва сомонийлар (865–999) хонадони ўз мустақил давлатларини қуришга муваффақ бўлди. Кейинги асрларда бундай давлатлар сони янада ортиб борди.

Аннотация. Ушбу мақолада VIII–IX асрларда аббосийлар давлатидаги ижтимоий-маданий муҳит ҳақида сўз юритилади. Маълумки, милодий 750 йилда аббосийлар умавийлар устидан ғалаба қозониб, ҳокимиятни эгаллаган ва пойтахти Бағдод бўлган янги давлатга асос солган. Мазкур давлат 1258 йилгача мавжуд бўлган бўлса-да, унинг асосий ривожланиш даври айнан VIII–IX асрларга тўғри келади. Бу даврда Абу Жаъфар Мансур, Ҳорун ар-Рашид, Маъмун каби ҳукмдорлар ижтимоий-сиёсий ва илмий-маданий муҳит барқарорлиги йўлида бир қатор тадбирларни амалга оширдилар ва бу борада кўплаб ютуқлар қўлга киритилди. Мақолада аббосийлар давлатининг ташкил топиши ва ривожланиши, мазкур жараёнда рўй берган тарихий воқеа-ҳодисалар, бармакийлар ва туркий қабилаларнинг Бағдод халифалигида тутган ўрни каби масалаларга тўхтаб ўтилган. Шунингдек, аббосийлар даврининг ўзига хос хусусиятлари қаторида, бу даврда мавжуд бўлган ақидавий мазҳаблар, жумладан, мўътазиллийлар ва уларнинг “халқ ал-Қуръон” фитнаси, аҳли сунна олимларининг мазкур фитнага муносабати таҳлил қилинган. Мазкур даврда шаҳарларнинг ривожланиши, айниқса, Бағдоднинг мусулмон оламидаги йирик илм-фан марказига айланиши, Байтул-ҳикма академияси ва у ерда олиб борилган таржима ва илмий тадқиқотлар ўрганилган. Шу билан бирга, VIII–IX асрларда яшаб ижод қилган мусулмон олимлар ва уларнинг илм-фан ривожига қўшган ҳиссаси очиқ берилган.

Калит сўзлар: аббосийлар, Бағдод, халифалик, Бармак оиласи, туркий қабилалар, Самарро, аҳли сунна, мўътазила, халқ ал-Қуръон, михна, Байтул-ҳикма.

Abstract. This article discusses the socio-cultural environment in the Abbasid state in the VIII–IX centuries. It is known that in 750 the Abbasids won over the Umayyads, took power in the Muslim world and founded a new state with Baghdad as its capital. Although this state lived until 1258, its main period of development corresponds to the VIII–IX centuries. During this period, rulers such as Abu Ja'far Mansur, Harun al-Rashid, Ma'mun implemented a number of measures to stabilize the socio-political and scientific-cultural environment, and many achievements were gained in this regard. The article focuses on issues such as the establishment and development of the Abbasid state, the historical events that took place in this process, and the role of the Barmakis and Turkic tribes in the Caliphate of Baghdad. Among the distinctive features of the first Abbasid era, the ideological sects that prevailed in this period, the Mu'tazilites and their “Khalq al-Qur'an” sedition, and the attitude of Sunni scholars to this sedition were analyzed. During this period, the development of cities, in particular, the transformation of Baghdad into a major center of science in the Muslim world, the academy of House of Wisdom and the translation and scientific research carried out there are studied. At the same time, Muslim scholars who lived and worked in the VIII–IX centuries and their contribution to the development of science were revealed.

Keywords: Abbasids, Baghdad, caliphate, Barmak family, Turkic tribes, Samarra, Ahl al-Sunna, Mu'tazila, Khalq al-Qur'an, Mihna, House of Wisdom.

Аннотация. В данной статье говорится о социокультурной среде в государстве Аббасидов в VIII–IX веках. Известно, что в 750 г. н.э. Аббасиды победили Омейядов, захватили власть и основали новое государство со столицей в Багдаде. Хотя это государство просуществовало до 1258 г., основной период его развития приходится на VIII–IX вв. В этот период такие правители, как Абу Джафар Мансур, Харун ар-Рашид, Мамун, осуществили ряд мер по стабилизации общественно-политической и научно-культурной среды, и в этом отношении было достигнуто немало достижений. В статье рассматриваются такие вопросы, как становление и развитие государства Аббасидов, исторические события, происходившие в ходе этого процесса, роль бармаков и тюркских племен в составе Багдадского халифата. Также среди отличительных черт аббасидского периода были проанализированы существовавшие в этот период догматические секты, в том числе мутазилииты и их заговор о «сотворенности Корана», и отношение ученых-суннитов к этому заговору. Изучается развитие городов в этот период, особенно превращение Багдада в крупный центр науки в мусульманском мире, Байтул-хикма, проводимые там переводы и научные исследования. При этом, в статье раскрывается вклад в развитие науки мусульманских ученые, живших и работавших в VIII–IX веках.

Ключевые слова: Аббасиды, Багдад, халифат, род Бармак, тюркские племена, Самарро, Ахлю Сунна, мутазилииты, народ Коран, михна, Байтул-хикма.

АСОСИЙ ҚИСМ

VIII–IX асрларда аббосийлар давлати таркибидаги ҳудудларда яшовчи аҳоли кўп динли, кўп миллатли ва турли тилларда сўзлашадиган халқлардан таркиб топган эди. Мусулмон аҳоли

араблар, барбарлар, форслар, хиндлар, туркий кабила вакиллари, қибтийлар ва занжийлар каби турли халқларни ўз ичига олган. Умавийлар вақтида юзага келган араб-маволий айирмачилиги мазкур даврда ҳам давом этди. Шу билан бирга, аббосийлар ҳокимиятга келгач, маволийнинг аҳоли яхши

томонга ўзгарди, ҳатто баъзи соҳаларда (масалан, илм-фанда) араблар маволийдан ортда қолиб кетишди (Ҳаққи Турсун Йилдиз, 1988).

Давлатнинг ташкил топиш даврида форслар ва хуросонликларнинг нуфузи жуда баланд эди. Хорун ар-Рашид вафотидан сўнг унинг ўғиллари Амин ва Маъмун ўртасидаги курашда форс ва туркий халқларнинг таъсири арабларнинг бошқарувдаги нуфузига путур етказди. Маъмун туркий қабила вакиллари араблардан ҳам, эронликлардан ҳам афзал кўрди. Бироқ кўшиннинг тамоман туркийлаштирилиши халифа Мўътасим замонида амалга ошди. Туркий қабила вакиллари аста-секин идора ишларида ҳам ўз таъсирларини кучайтириб бордилар. Аббосийлар тарихида мазкур давр ҳақли равишда “Биринчи турк асри” дея номланади. Идора ва кўшинда туркий қабила вакиллари таъсирининг бу қадар кучайиши келгусида араблар орасида туркийларга қарши реакция юзга чиқишига замин ҳозирлади.

Жамиятнинг қолган қисмини ташкил қилган ғайридинлар орасида насронийлар, яҳудийлар, мажусийлар, буддавийлар, ҳиндуийлар каби тоифалар мавжуд эди. Аҳолининг маълум қисми мазкур динларга эътиқод қилувчилардан иборат бўлган.

Бу вақтда ислом оламидаги мусулмонлар турли мазҳаб ва оқимларга бўлиниб кетган эдилар. Аҳли сунна ва шиа йўналишлари билан бир қаторда, хорижийлик, мўътазилийлик, қадарийлик, жабарийлик каби турли мазҳаблар фаолият юритар эди.

Мусулмон умматининг аксар қисмини ўзида бирлаштирган аҳли суннанинг шаклланишида аввалига Ҳасан Басрий (ваф. 110/728), кейин эса, Абу Ҳанифа (ваф. 150/767) каби улуғ олимларнинг хизмати катта бўлди. Абу Ҳанифа ўзининг ақидавий қарашларида бидъат аҳлига қарши илоҳий сифатлар, қадар ва шафоат, Қуръоннинг маҳлуқ эмаслиги, бандаларнинг феъллари Аллоҳ тарафидан яратилиши, гуноҳи кабира содир этган кишининг мўмин ҳисобланиши каби муҳим ақидавий қарашларни ҳимоя қилди. Ундан сўнг Имом Молик (179/795) ўз илмий фаолияти билан Аҳли сунна ҳимоясида давом этди. Кейинчалик Имом Шофейй (ваф. 204/820) ва Аҳмад ибн Ханбал (ваф. 241/855) Аҳли сунна таълимотини ҳимоя қилиб, сунний имомлар сифатида шуҳрат қозондилар. Кейинроқ ботил фирқалар ва фалсафий оқимларнинг кучайиши натижасида мутакаллим олимлар муташобҳ матнларни қай-

тадан кўриб чиқиб, тадқиқ этиш ва имон асосларини ақлий далиллар билан дастаклашга интилдилар. Мазкур жараёнлар ҳижрий IV асрга келиб, Абу Мансур Мотуридий (ваф. 333/944) ва Абул Ҳасан Ашъарий (ваф. 324/936) раҳнамолигида Аҳли суннанинг икки йирик калом мактаби ташкил топишига олиб келди.

Аҳли суннадан ташқаридаги фирқалар орасида шиалик оқимининг таъсири нисбатан кучли эди. Бу даврга келиб, турли қарашлардаги шиалик оқимлари пайдо бўлди. Шиаларнинг аҳли суннага энг яқин тоифаси саналган зайдийликнинг асосчиси Имом Зайд 122/740 йилда умавийларга қарши исён кўтарган бўлса-да, муваффақият қозона олмади. Сиёсий фаолиятлари учун Куфа ва Хуросонни марказ қилиб олган зайдийлар аббосий халифалардан Мансур (754–775) даврида қайта исён бошладилар, бироқ яна мағлуб бўлдилар. Шундан сўнг уларнинг етакчиси Идрис ибн Абдуллоҳ ибн Ҳасан Мағриб ҳудудида кўним топиб, 789 йилда Фасда ўз номи билан аталган идрисийлар давлатига асос солди. “Имомийлик” ёки “исно ашъарийлик” шиалари ўзларига Жаъфари Содиқни, ундан кейин эса, ўғли Мусо Козимни имом деб қабул қилишган. Халифа Маъмун замонида аббосий-алавий ихтилофини ўртадан кўтариш учун баъзи қадамлар ташланган бўлса-да (хусусан, Маъмуннинг ўзидан кейин Али Ризони валиаҳд деб эълон қилиши), булардан бирор натижа чиқмаган. Шундан сўнг имомийлик шиалари сиёсий ҳаётда у қадар ҳам кўзга ташланишмаган, 874 йилда охириги имом Муҳаммад Маҳдийнинг ғойиб бўлиши билан ҳамон давом этаётган “ғойиблик даври” бошланган. Жаъфар Содиқдан кейин имомат унинг Исмоил исмли ўғли тарафидан давом этганлигини илгари сурган “исмоилийлик” тоифаси кейинроқ анча фаоллашган ва ниҳоят, 910 йилда Шимолий Африкада фотимийлар давлатини қуришга муваффақ бўлган (Мустафо Ўз, 2010).

Умавийлар даврида Куфа, Хуросон ва Шимолий Африкада фаоллашиб, турли қон тўкилишларга сабаб бўлган хорижийлар вақт ўтиши билан майда гуруҳларга ажралиб кетган. Ўзига хос мутаассиб қарашлари билан ажралиб турган хорижийлик илк аббосийлар даврида сиёсий муҳолифат нуқтаи назаридан умавийлар даврига нисбатан кучсизроқ ҳаракат сифатида намоён бўлди (Адхам Руҳи Фиглалли, 1997). Мўътазила фирқаси эса, айнан аббосийлар даврида анча фаоллашди. Уларнинг кучайишида бевосита аб-

босий халифаларнинг роли катта бўлган (Муҳаммад Абу Заҳра, 1971). Мўътазилийларнинг гуркираган даври Маъмун (813–833) замонида тўғри келади. Маъмун ҳокимиятга келгач, улар билан алоқасини янада кучайтирган. Мўътазилийлардан вазирлар, қозилар тайинлаган. Мўътазилийлик таъсирининг кучайиши аҳли сунна олимларининг тазйикқа учрашига сабаб бўлган. Басра ва Бағдод мўътазилийлари номли икки мактаб пайдо бўлган бу даврда мўътазиланинг Жоҳиз (ваф. 255/869), Наззом (ваф. 221/836) ва Бишр ибн Мўътамир (ваф. 210/825) каби йирик олимлари ижод қилган. Бу даврда муржиа тоифаси ҳам жамиятда ўз таъсирига эга бўлган. Аббосийлар ҳокимиятни эгаллаш жараёнида шиа ва хорижийларга қарши муржийларни қўллаб-қувватлаганлар. Дарҳақиқат, Хуросон диёрида бир қатор лавозимлар муржиа вакилларига берилган. Михна (“халқ ал-Қуръон” фитнаси) замонида муржийлар давлат сиёсатини қўллаб-қувватлаганлари учун Хуросон баробарида Бағдод ва Мовароуннаҳрда ҳам мўътазила билан айнамақомда туришган. Яна бир тоифа жабарийлик бўлиб, унинг тарафдорлари инсонларнинг амали Аллоҳ тарафидан яратилиши, инсонлар том маънода бирор феълни рўёбга чиқаришга қодир эмасликлари, шу сабабдан жабр остида эканликларини ҳимоя қилган. Ушбу мазҳаб тобора заифлашиб борган бўлса-да, илк аббосийлар даврида ҳам маълум маънода тарафдорлари мавжуд эди. Бироқ бу даврда жабарийликнинг зидди бўлган, феълларнинг фақатгина инсон иродаси билан рўёбга чиқишини илгари сурган қадарийлик тоифаси кўпроқ намоён бўлди. Қадарийлар кейинчалик мўътазилийликнинг ичига сингиб кетганлар (Муҳаммад Абу Заҳра, 1971).

НАТИЖА

Фиркалар ўртасидаги фикрлар карама-қаршилиги ижтимоий ва илмий ҳаётга ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Халифалик мададига таянган мўътазилийлик олимлари бошлаган “халқ ал-Қуръон” - خلق القرآن (Қуръоннинг яратилганлиги) фитнаси қўллаб аҳли сунна олимларини ўз домига тортди. Мазкур фитна ислом тарихида “михна ҳаракати” номи билан машҳур бўлди. “Михна” сўзи “сўроққа тутиб озор бериш” деган маънони билдиради. Илк аббосий халифалар даврида баъзи олимларни “Қуръоннинг махлуқ-

лиги” бўйича сўроққа тутиб, улардан бир қисмига озор бериш билан боғлиқ давлат сиёсати “михна” деб аталган. “Михна” ҳодисаси аббосий халифалардан Маъмун даврида бошланган. Халифа 833 йилнинг баҳорида Бағдод волийси Исҳоқ ибн Иброҳимга ёзган мактубида қозиларни ва Абдуррахмон ибн Юнус, Яҳё ибн Маин, Зухайр ибн Ҳарб каби пешқадам муҳаддис олимларни илк бор Дамашқда Жаъд ибн Дирхам тарафидан илгари сурилган “Қуръоннинг махлуқлиги” (халқ ал-Қуръон) масаласида сўроққа тутишни, уларнинг бу борадаги қарашларини ўзига билдиришларини буюрган. Шунингдек, Қуръоннинг махлуқ эканини қабул қилмаган олимларга расмий вазифалар берилмаслиги ва гувоҳликлари қабул қилинмаслигини эълон қилган. Қози ва олимларнинг кўпчилиги халифанинг истагига мувофиқ жавоб бергач, ўртада бирор муаммо келиб чиқмаган. Бироқ Маъмун иккинчи бор мактуб ёзиб, Аффон ибн Муслим, Али ибн Мадоиний, Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад, Аҳмад ибн Ҳанбал, Муҳаммад ибн Саъд, Қутайба ибн Саид, Язид ибн Ҳорун, Убайдуллоҳ Қаворирий, Ҳасан ибн Ҳаммод Сажжода, Ибн Улаййа, Муҳаммад ибн Нух каби нуфузли олимларни сўроққа тутишни буюрган. Уларнинг аксар қисми, “кутилган жавоб”ни бериб, ҳаётини таҳликадан сақлаб қолган. Бироқ Аҳмад ибн Ҳанбал, Муҳаммад ибн Нух, Убайдуллоҳ Қаворирий ва Ҳасан ибн Ҳаммод Сажжода Қуръонни махлуқ дейишга рози бўлишмаган. Уларни занжирбанд қилиб, қайта сўроқ қилишган. Ўтказилган тазйиклар натижасида Қаворирий ва Сажжодалар таслим бўлишган. Аммо Аҳмад ибн Ҳанбал ва Муҳаммад ибн Нух ўз сўзларида қатъий туришган. Бу икки олимни ҳибсга олиб, Маъмуннинг ҳузурига – Тарсус шаҳрига юборишган. Лекин Маъмуннинг вафоти туфайли уларни ортга – Бағдодга қайтариб жўнатишган. Муҳаммад ибн Нух йўлда вафот этган. Бағдодга келтирилгач, қамоққа ташланган Аҳмад ибн Ҳанбал эса, кейинги халифа Мўътасим Биллоҳ (833–842) даврида халқнинг норозилиги сабаб озодликка чиқарилган.

“Михна” сиёсати фақатгина Бағдод билан чегараланиб қолмай, Миср, Куфа, Басра, Дамашқ ва Мадина шаҳарларида ҳам жорий қилинган. Бу сиёсат халифа Мўътасим (833–842) ва Восик (842–847)лар даврида ҳам бироз юмшаган ҳолда давом этган. Ниҳоят, 849 йилда халифа Мутаваккил (847–861) “халқ ал-Қуръон” баҳсларини тақиқлаши билан ушбу фитна якун топган.

МУҲОКАМА

Бу каби салбий ҳодисаларга қарамай, аббосийлар даврида илм-фан ривожланиб борди ва ислом оламида биринчи Ренессанс рўй берди. Уйғониш даврининг маркази эса, албатта, шаҳарлар эди. Бу даврда шаҳарлар илм-фан ва маданиятнинг йирик марказига айланди (Хайреддин Южесой, 2005). Жумладан, Бағдод, Басра, Куфа, Макка, Мадина, Қайравон, Қуртуба, Марв, Балх, Бухоро шулар қаторида эди.

Мазкур шаҳарлар орасида Бағдод алоҳида аҳамиятга эга. Бағдод шаҳрининг қурилиши 762 йилда халифа Мансур буйруғи билан бошланди. Шаҳар қурилишида 100 мингга яқин уста ва ишчилар иштирок этди. Шаҳарнинг дастлабки номи “Мадина-с-Салом” – مدينة السلام (Тинчлик шаҳри) эди (Bahriye Üçok, 1968: 83). Кейинчалик “Бағдод” номи билан машҳур бўлди. Шаҳар 766 йилда жами 4 миллион 883 минг дирҳам эвазига қуриб битказилди. Йиллар ўтгани сари шаҳардаги сарой, мусофирхона, ҳаммом, масжид, чорсу ва карвонсаройларнинг сони ортиб борди. Теварак-атрофдаги халқ шаҳарга оқиб кела бошлади. Шоирлар эса, Бағдодни гўзалликда жаннатга ўхшатиб, унга атаб мадҳиялар ёздилар.

Афсуски, Бағдод шаҳри ака-ука Амин ва Маъмунлар ўртасидаги тахт учун кураш ва ўн тўрт ой давом этган қамалдан катта зарар кўрди. Шаҳардаги ушбу парокандалик Маъмуннинг Марвдан қайтишига қадар (819 йилгача) давом этди. Маъмун шаҳарни қайтадан обод қилишга киришди. Бироқ кейинроқ шаҳар аҳолисининг тобора ортиб бориши сабабли янги келган туркий ҳарбийларга нисбатан норозиликлар авж олди. Натижада халифа Мўътасим янги пойтахт – Самарро шаҳрини қурдиришга мажбур бўлди. Самарро пойтахт бўлган вақтларда (836–892) ҳам Бағдод ўзининг маданий ва иқтисодий марказ макomini сақлаб қолди.

Умуман олганда, аббосийлар даврида Бағдод йирик илм-фан, маданият ва таржима марказига айланди. Ҳанафий ва ханбалий мазҳаблари шу ерда ривожланди. Ўша даврларда масжидлар, айниқса, Мансур масжиди йирик таълим маркази ҳисбланган. Шаҳарда китоб дўконлари ва кутубхоналарнинг кўп бўлгани у ердаги илмий-маданий юксалишга далолат қилади. Шаҳарда турли соҳа олимлари, шоирлар ва тарихчилар жуда кўп эди (Kadir Kan, 2010).

Бағдоддаги энг йирик илмий муассаса Байтул-ҳикма – بيت الحكمة (Донишмандлар уйи)

академияси бўлиб, у ўрта асрлар ислом илм-фани ва маданиятида юксак савиядаги илмий тадқиқотлар ва таржималар амалга оширилган марказ эди. Байтул-ҳикманинг пойдевори Мансур ва Ҳорун ар-Рашидлар даврида қўйилган бўлса, Маъмун даврига келиб, бу муассаса чинакам академияга айланди.

Ислом олами кенгайиб, мусулмонларнинг юнон, форс, ҳинд ва бошқа маданиятлар билан алоқага киришишлари натижасида уларда мазкур маданиятларга нисбатан катта қизиқиш пайдо бўлди. Шунингдек, улар билан бўладиган баҳс ва мунозараларда мусулмонлар ўз ақида ва таълимотларини ҳимоя қила олиш учун мазкур маданиятларни яхшилаб ўрганишлари лозим эди. Шунга ўхшаш сабаблар туфайли антик дунёнинг маълум илмий ва фалсафий асарларини араб тилига таржима қилиш эҳтиёжи туғилди.

Аббосий халифаларидан бўлган Мансур бу борада фаоллик кўрсатиб, таржима ишларининг илдамлашишига тurtки берди. У диний илмлар баробарида мантиқ, фалсафа, математика, геометрия, астрономия ва бошқа амалий фанларга ҳам катта эътибор қаратди. Шу сабабдан у асли эронлик бўлган Абдуллоҳ ибн Муқаффога Арастунинг “Органон” номли мантиқ куллийетининг илк уч китоби, Порфирийнинг “Исоғужий”сини ва “Калила ва Димна” асарини (форсчадан арабчага) таржима қилдирди. Шунингдек, мазкур даврда бир ҳинд сайёҳи олиб келган математика ва астрономияга оид иккита китоб таржима қилинди ва шу тариқа ҳинд рақамлари ислом маданиятига кириб келди. Таржималар орасида астрономияга оид китоб “Синд-Ҳинд” номи билан, Птолемейнинг “Синтаксис” асари “ал-Мажистий” номи билан, Евклиднинг “Геометрия”си эса “Усул ал-хандаса” номи билан машҳур бўлди. Халифа Мансур адабиёт ва диний илмларга оид асарлар билан бирга амалий илмлар бўйича юнон, сурёний, санскрит ва форс тилларидан таржима қилинган китоблар учун саройда янги кутубхона қурдирди ва унга “Хизонат ал-ҳикма” номи берилди (Kadir Kan, 2010:219–221).

Ҳорун ар-Рашид даврида ҳам илмий фаолиятлар айна шу шаклда давом этди. Хусусан, Анқара ва Аммурия фатҳ этилгач, бу ерларда қўлга киритилган китоблар Бағдодга олиб келинди ва Юҳанно ибн Мосавайх томонидан араб тилига таржима қилинди. Айна пайтда асли балхлик бўлган Абу Саҳл Фазл ибн Навбахт ҳам Ҳорун ар-Рашиднинг буйруғи билан бир қатор китобларни

форс тилидан таржима қилди. Ёзилган ва таржима қилинган асарлар “Хизонат ал-ҳикма”га сиғмайдиган даражада кўпайгач, саройда кутубхона учун янада кенгроқ жой ажратилди ва у “Байтул-ҳикма” номини олди.

“Байтул-ҳикма”ни янада кенгайтириб, уни ўрта асрлар академияси мақомига олиб чиққан шахс халифа Маъмун эди. У 830 йилда, византияликларга қарши муваффақиятли сафардан қайтиш пайтида, ўзи билан Бағдодга жуда кўплаб китоблар олиб келган. Қолаверса, кутубхонани кенгайтириш учун катта миқдорда маблағ ажратган. Таркибида кутубхона мудирлари ҳам бўлган бир ҳайъатни Византияга жўнатиб, императордан мазкур ҳайъат унинг кутубхонасидан танлаб оладиган китобларни Бағдодга юборишини илтимос қилган. Шундай қилиб, Византия ва дунёнинг турли ўлкаларидан келтирилган ҳамда мусулмон олимлар тарафидан таълиф этилган китоблар билан Байтул-ҳикма ўрта асрларнинг энг йирик кутубхонаси жойлашган, юксак тадқиқотлар амалга ошириладиган йирик илмий марказга айланди.

Байтул-ҳикма сарой ҳудудида жойлашган. Бу ерда китоблар сақланадиган хужралар, муаллиф, мутаржим, котиб, мустансих ва мужаллидлар учун ажратилган хоналар, шунингдек, ўқиш зали ҳам мавжуд бўлган.

Бағдоддан ташқари, халифаликнинг марказий қисмларида жойлашган Басра, Куфа, Макка, Мадина, Дамашқ, Қоҳира шаҳарлари бу даврда ҳам илм-фан маркази вазифасини бажаришда давом этарди.

Ҳазрат Умар даврида бунёд этилган Басра умавийлар ва аббосийлар даврида ҳам муҳим илмий-маданий марказлардан бири бўлиб қолди. Умавийлар даврида яшаган Ҳасан Басрий етиштирган талабалар ислом илмларида янги йўналишларга асос солдилар. Бу орада “тадвин” (ёзиб олиш) ҳаракати ривожланиб борди. Калом, фикҳ, ҳадис, тарих, араб тили ва адабиёти каби соҳаларда жуда кўплаб асарлар ёзилди. Мазкур даврда Басрада яшаб ижод қилган олимлар қаторида Маъмар ибн Рошид (ваф. 153/770), Саид ибн Аруба (ваф. 156/773), Шўъба ибн Ҳажжож (ваф. 160/776), Ҳаммод ибн Салама (ваф. 167/783–84) ва Абу Авона (ваф. 176/792) кабиларни санаб ўтиш мумкин. Шунингдек, VIII асрдан бошлаб Басрадан араб тили грамматикаси қоидаларини ишлаб чиққан басрийюн (البصريون) номини олган тилшунос олимлар етишиб чиқди. Басрада араб адабиёти ҳам ривожланди. Жоҳиз (ваф. 255/869)

ўзининг бу йўналишдаги қимматли асарлари билан мазкур даврнинг атоқли намояндаларидан бирига айланди. “Файласуф ал-араб” (араблар файласуфи) унвонини олган Киндий (ваф. 260/873) ҳам айти даврда Басрадан етишиб чиққан эди.

Ҳазрат Умар даврида Саъд ибн Абу Вакқос томонидан қурилган Куфа шаҳри эса, Бағдод қурилгунга қадар аббосийлар давлатининг пойтахти вазифасини бажарган. Бу ерда ислом илмлари Абдуллоҳ ибн Масъуд ва Али ибн Абу Толиб каби саҳобалар орқали тарқалган эди. Умавийлар ва улардан кейинги даврларда ҳам ушбу шаҳар муҳим сиёсий ва илмий-маданий жараёнлар гувоҳига айланди. Куфадан тафсир ва ҳадис, фикҳ, кироат, тарих, араб тили каби бир қатор илмларда пешқадам олимлар етишиб чиққан. Турли илмлар бўйича Куфа мактаблари шаклланган. Булардан энг муҳими, фикҳ бўйича VIII асрда Имом Абу Ҳанифа ва унинг шогирдлари асос солган Аҳли раъй (أهل الرأي) мактаби эди.

Макка шаҳри бу даврда ҳам ислом оламининг энг муҳим илмий-маданий марказларидан бири бўлган. Ҳаж маросимлари ислом дунёсининг турли тарафларидан келган олимлар учун учрашув жойи бўлиб, бунга боғлиқ ҳолда шаҳардаги илмий ҳаёт ҳаж асносида янада жонланиб кетарди. Бу ерда Абдуллоҳ ибн Аббос асос солган тафсир мактаби ҳали ҳам ўз таъсирини сақлаб қолган эди. Тил ва ҳадис илмларида ҳам Макканинг ўрни кучли бўлган. Маккадаги илмий муҳит барқарорлигида “Масжидул Ҳаром”да ташкил қилинган илм халқалари, ўзга юртлардан келиб, шаҳарга жойлашган олимлар, рабоблар ва кутубхоналар муҳим рол ўйнаган.

Ҳижратдан сўнг қисқа фурсатда ривожланиб, ислом оламининг энг муҳим маданий марказига айланган Мадина шаҳри аббосийлар даврида ҳам ушбу мақомини сақлаб қола олди. Мадина халқининг урф-одатлари Пайғамбар (с.а.в.)нинг суннатлари сифатида қабул қилиниб, энг дақиқ жиҳатларига қадар ўрганилган. Мазкур шаҳарда исломнинг илк даврларида бошланган илмий-маданий жонланиш мусулмон оламининг бошқа ҳудудларида яшаган олимлар ва толиби илмларни ҳам ўзига жалб этди. Убай ибн Каъб томонидан асос солинган Мадина тафсир мактаби Абул Олия Риёҳий, Муҳаммад ибн Каъб Қуразий ва Зайд ибн Ашлам Адавий каби олимлар фаолияти билан янада ривож топди. Мадина аҳлининг амалларига алоҳида аҳамият қаратган мадиналик фақиҳлар, хусусан, “ал-фуқаҳо ас-саъба” (الفقهاء السبعة) “амали аҳли Мадина” (Мадина

аҳлининг амали) атамасининг ислом ҳуқуқ методологиясига киришига замин ҳозирлаган. Ислом тарихнавислигида эса, икки йирик мактабдан бири Мадинада (иккинчиси Ироқда) юзага келган. Кейинчалик таълиф этиладиган сийрат китобларидаги маълумотларнинг аксар қисми мадиналик ровийлардан олинган.

Шарқда Куфа, Басра, Макка, Мадина ва айниқса, Бағдод каби шаҳарлар ислом ренессансининг бош марказлари сифатида танилар экан, Ғарбда Қайравон, Тохарт ва Қуртуба шаҳарлари ҳам юксалиб борди. Уларнинг ичида Қайравон шаҳри Андалус, Мағриб ва Сицилиядан келган толиби илмлар учун Бағдод, Макка ва Мадинадан аввал тўхтаб ўтиладиган илмий бекатга айланган эди. Хорижийлардан бўлган рустамийларнинг пойтахти Тохарт эса араб, барбар, форс қабилалари ҳамда хорижий, сунний ва мўътазилий гуруҳларни ўзига жалб этди. Бу шаҳар аҳолисининг кўпчилиги ва бой маданияти билан “Мағриб Ироқи” номини олди. Ўша даврда шаҳардаги “Маъсума кутубхонаси”да жамланган китоблар сони 300 мингга етгани таъкидланади. Қуртуба эса, Андалуснинг пойтахти сифатида Европанинг энг тараққий топган шаҳри ҳисобланган. Бу шаҳар кейинчалик барча европаликлар илм талабида ташриф буюрадиган йирик илм-фан марказига айланди. Ислом оламининг шарқий қисмида эса, Марв, Балх, Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари илм-фан ва маданият марказлари вазифасини бажара бошлаган эди.

Биринчи аббосийлар даврида кўплаб мусанниф олимлар етишиб чиққан. Ҳижрий II аср ўрталаридан бошланган тавдин даврининг илк намояндаси Ибн Шихоб Зухрий (ваф. 124/742) эди. Зухрийдан сўнг мусаннаф, жомеъ ва сунав номли турли китоблар кўпайиб борди. Бу давр тасниф фаолияти Басрада Ибн Субайх (ваф. 160/777), Ибн Абу Аруба (ваф. 156/773), Ҳаммод ибн Салама (ваф. 167/784); Куфада Суфён Саврий (ваф. 161/778), Валид ибн Муслим (ваф. 195/810); Яманда Маъмар ибн Рошид (ваф. 153/770), Абдураззоқ ибн Ҳаммом (ваф. 211/827); Маккада Ибн Журайж (ваф. 150/768) ва Суфён ибн Уяйна (ваф. 198/814); Марвда Абдуллоҳ ибн Муборак (ваф. 181/797); Воситда Ҳушайм ибн Башир (ваф. 183/799) каби олимлар ижоди билан бойиди. Кейинги давр мусаннифлари қаторида Ибн Абу Шайба (ваф. 235/850), Имом Бухорий (ваф. 256/870), Имом Муслим (ваф. 261/875), Ибн Можа (ваф. 273/887), Абу Довуд (ваф. 275/889), Имом

Термизий (ваф. 279/893) ва Имом Насоий (ваф. 303/916) йирик таснифотларни амалга оширдилар. Ҳадис бобидаги энг ишончли “Олти китоб” (الكتب الستة) мазкур олимлар тарафидан ёзилди.

ХУЛОСА

Айтиш мумкинки, ислом тарихида беш аср давом этган аббосийлар даврининг энг тараққий топган босқичи VIII–IX асрларга тўғри келади. Мазкур давр кўплаб ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнлар рўй бергани билан ажралиб туради. Бу даврдаги халифалар кейинги давомчиларидан фарқли ўлароқ, ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб қолганлар. Айни пайтда, ислом оламининг турли минтақаларида илк бор халифаликдан ажралиб чиққан мустақил давлатлар юзага кела бошлаган. Аббосийлар даврида мусулмон оламида кўплаб ижтимоий-сиёсий жараёнлар содир бўлган. Улар орасида “Михна” ҳаракатини кучли таъсирга эга бўлган ҳодиса сифатида қайд этиш мумкин. “Михна” даврида мўътазилийларнинг таъсири кучайиб, улар маълум муддат аббосийлар давлатида юксак мавқега эришганлар. Аҳли сунна олимлари ушбу жараёнда “халқ ал-Қуръон” масаласида сўроққа тутилганлар. Шу каби ҳолатларга қарамай, Абу Жаъфар Мансур, Ҳорун ар-Рашид ва Маъмун каби аббосий халифалар ҳомийлиги остида илм-фан ва маданий соҳада бир қатор ютуқларга эришилган. Ҳадис, фикҳ, тарих илмлари бўйича мўтабар манбалар мазкур даврда яшаган олимлар томонидан таълиф этилган. Бағдодда “Байтул-ҳикма” академиясига асос солиниб, юнон, ҳинд ва форс тилларидаги кўплаб асарлар араб тилига таржима қилинган. Шаҳарлар ислом маданиятининг марказлари сифатида тараққий этган. Хулоса қилиб айтганда, аббосийлар даври, хусусан, ушбу сулола ҳукмронлигининг илк даврини ўрганиш ислом тарихи ва маданиятининг муҳим жиҳатларини очиб беришда муҳим роль ўйнайди.

МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Bahriye Üçok. (1968). Emeviler-Abbâsiler. Ankara: Sevinç Matbaası.
2. Hayreddin Karaman. (1975). Başlangıçtan zamanımıza kadar İslâm hukuk tarihi. İstanbul: İrfan Yayınevi.
3. Kadir Kan. (2010). Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat. Bursa.
4. Адхам Рухи Фиғлали. (1997). Хорижийлар // ТДВ энциклопедияси. Истанбул: Диёнат вақфи нашриёти.

5. Ибн Исҳоқ. (1976). Ас-Сийра. Дамашк: Дор ал-фикр.
6. Ибн Касир. (2015). ал-Бидоя ва-н-нихоя. Байрут: Дору Ибн Касир.
7. Ибн Надим. (1997). ал-Фехрист. Байрут: Дор ал-маърифат.
8. Ил'ес Чалабий. (2020). Мўътазила // ТДВ энциклопедияси. Истанбул: Диёнат вақфи нашриёти.
9. Муаллифлар гуруҳи. (2007). ал-Мавсу'а ал-муяссара фи-т-тарих ал-исламии. Қоҳира: Муассасату Иқро.
10. Мустафо Ўз. (2010). Ши'а // ТДВ энциклопедияси. Истанбул: Диёнат вақфи нашриёти.
11. Муҳаммад Абу Заҳра. (1971). Тарих ал-мазаҳиб ал-исламии. Қоҳира: Дор ал-фикр ал-арабий.
12. Сўнмаз Қутлу. (2018). Туркларнинг исломлашуви жараёнида муржи ва унинг таъсири. Анкара.
13. Ҳайреддин Южесой. (2005). Михна // ТДВ энциклопедияси. Истанбул: Диёнат вақфи нашриёти.
14. Ҳаққи Турсун Йилдиз. (1988). Аббосийлар // ТДВ энциклопедияси. Истанбул: Диёнат вақфи нашриёти.
15. Ҳусайн Мунис. (1983). ат-Тарих ва-л-муаррихун. Байрут: Дорун наҳда ал-арабий.
16. Ҳусайн Нассор. (1980). Наш'ату ат-тадвин ат-тарихий инда-л-араб. Байрут: Маншурот Иқро.
17. Шихобиддин Сафадий. (2001). ал-Вофий фи-л-вафайт // Таҳқиқ: Аҳмад Арнавут. Байрут.
18. Шокир Мустафо. (1983). ат-Тарих ал-арабий ва-л-муаррихун. Байрут: Дор ал-илм ал-малайин.
19. Яъқубий. (1422). Китоб ал-булдон. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмиyyа.

REFERENCES

1. Bahriye Üçok. (1968). Omayyads-Abbasids. Ankara: Sevinç Printing House.
2. Hayreddin Karaman. (1975). History of Islamic law from the beginning to our time. Istanbul: Irfan Yayınevi.
3. Kadir Khan. (2010). Baghdad in the First Century of the Abbasids. Bursa.
4. Adham Ruhi Fighlali. (1997). Kharijites // Encyclopedia of TDV. Istanbul: Diyanet Foundation Publishing House.
5. Ibn Ishaq. (1976). As-Sirah. Damascus: Dar al-Fikr.
6. Ibn Kathir. (2015). al-Bidaya wan-nihaya. Beirut: Daru Ibn Kathir.
7. Ibn Nadim. (1997). al-Fihrist. Beirut: Dar al-Ma'rifa.
8. Ilyas Chalabi. (2020). Mu'tazila // TDV encyclopedia. Istanbul: Diyanet Foundation Publishing House.
9. Raghib Sarjani. (2007). al-Mawsu'a al-muyassara fit-tarikh al-Islami. Cairo: Institution Iqra.
10. Mustafa Oz. (2010). Shia // Encyclopedia of TDV. Istanbul: Diyanet Foundation Publishing House.
11. Muhammad Abu Zahra. (1971). Tarikh al-mazahib al-Islamiyya. Cairo: Dar al-Fikr al-Arabi.

12. Sonmaz Qutlu. (2018). Murji and its influence in the process of Islamization of Turks. Ankara.
13. Hayreddin Yujesoy. (2005). Mihna // Encyclopedia of TDV. Istanbul: Diyanet Foundation Publishing House.
14. Haqqi Tursun Yildiz. (1988). Abbasids // TDV encyclopedia. Istanbul: Diyanet Foundation Publishing House.
15. Hussein Munis. (1983). al-Tarikh wal-muarrihun. Beirut: Darun nahda al-arabiyya.
16. Hussein Nassar. (1980). Nash'atu at-tadwin at-tarikhii 'indal-arab. Beirut: Manshurat Iqra.
17. Shihabiddin Safadi. (2001). al-Wafi fil-wafayat // Tahqiq: Ahmad Arnavut. Beirut.
18. Shakir Mustafa. (1983). al-Tarikh al-arabi wal-muarrihun. Beirut: Dar al-ilm al-malayin.
19. Ya'qubi. (1422). Kitab al-Buldan. Beirut: Dar al-kutub al-ilmiyyah.

